

УДК 930.272(477.83-25)"1655"

Т. М. БАРАБАШ*

**ПИСЬМО І ПИСАРІ ЛИСТІВ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ДО МАГІСТРАТУ ЛЬВОВА 1655 РОКУ**

Здійснено аналіз специфіки письма листів гетьмана Богдана Хмельницького, написаних до міського уряду Львова в 1655 році. Окреслено коло гіпотетичних писарів листів. Проведено порівняльний огляд письма послань Івана Виговського та Богдана Хмельницького до Івана Кемени 1653 року та ін. Окрема увага присвячена графічним особливостям підпису гетьмана Богдана Хмельницького.

Ключові слова: Богдан Хмельницький; письмо; писарі; бастарда; канцеляреска.

У Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (далі – ЦДАІ України) зберігаються 12 листів гетьмана Богдана Хмельницького, написані до уряду Львова в час облоги міста 25 вересня (15 вересня за старим стилем) – 8 листопада (29 жовтня) 1655 року¹. Вони є органічним елементом документального масиву гетьманської канцелярії, утвореного в 1648–1657 роках (475 одиниць, із них 169 оригіналів²). Листи становлять собою цінне історичне джерело для висвітлення подій Хмельниччини, неодноразово використовувались для написання монографій, нарисів з історії України та козацької держави. При значній змістовій інформативності багатий матеріал подають і зовнішні особливості листів, а саме специфіка письма. Проте спеціальні палеографічні студії над ними не проводились, як, зрештою, і над більшістю документів гетьманської канцелярії. Використовувались в основному їх текстологічні дані, що зумовило вживання схожих методів джерелознавчої критики та залишило майже незмінним інформаційний потенціал.

* *Барабаш Тарас Мстиславович* – молодший науковий співробітник Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства ЛНУ ім. І. Франка.

Разом із текстологічним опрацюванням з XIX ст. проводилось і едиційне археографічне опрацювання, яке можна вважати первинним етапом палеографічної евристики. На матеріалах львівських архівів Д. Зубрицький підготував альбом автографів, для якого зібрав зразки підписів Богдана Хмельницького та інших гетьманів України, членів Львівського братства та ін³. Однак план видання альбому залишився нездійсненим. Кілька підписів гетьмана включив до свого каталогу археограф І. Каманін⁴. М. Грушевський, пишучи “Ілюстровану історію України”, замовив В. Липинському виготовити факсиміле підписів Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Юрія Немирича⁵.

Першим необхідність власне палеографічних студій над індивідуальними почерками Хмельницького та його писарів, дослідження латиномовних, польськокомовних та кириличних текстів задекларував І. Крип'якевич. Статтею “До питання про авторство листів Богдана Хмельницького” вчений висловив свої міркування щодо визначення осіб, відповідальних за оформлення листів та послань гетьмана⁶. В той же час П. Захарчишин порівнювала кириличне письмо Хмельницького із взірцями прописів Львівської і Київської братських шкіл, з метою визначити, у якій із них навчався гетьман⁷. У своїй монографії “Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.” В. Панашенко присвятила увагу тільки документам гетьмана, написаним кирилицею. А листи до магістрату, писані латинським письмом, оглядала Н. Яковенко у 1977 році, працюючи над кандидатською дисертацією. Проте до її тексту результати роботи не увійшли⁸. Індивідуальний науковий план роботи на 1988 рік старшого наукового співробітника ЦДІА України у Львові О.Мацюка (пункт 4.3.2.3.1.) містив підготовку статті “Папір листів Богдана Хмельницького”, але і вона не була опублікована⁹. Та й взагалі, за невеликими винятками¹⁰, українські палеографи не проводили аналіз індивідуальних почерків козацької доби.

У листах до магістрату можна виокремити кілька почерків: 1-й) листи, датовані 3, 4, 5, 6 жовтня; 2-й) листи від 9, 10, 13, 14, 22 жовтня; 3-й) лист, датований 19 жовтня 1655 року.

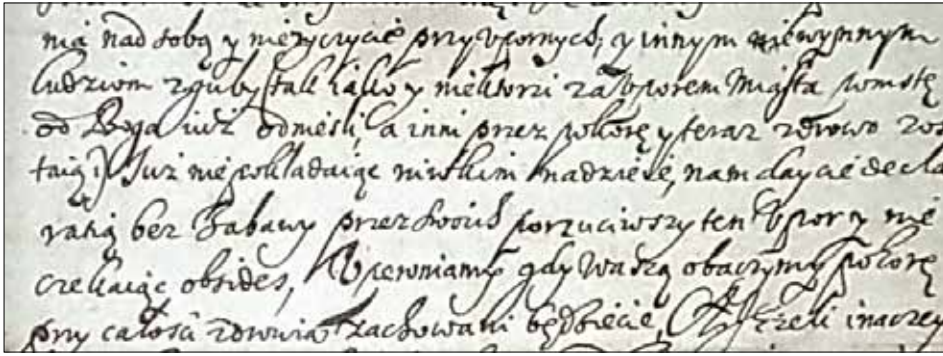
Перший почерк являє собою взірець регуляризованої гуманістичної бастарди, з елементами канцелярески. Бастарда як курсивне письмо, призначене для канцелярій, постала у першій половині XVI століття в Італії внаслідок взаємовпливу італіки та готичного фінансового (купецького) письма¹¹. У 1580-х рр. бастарда почала вживатись у Польщі. Тоді ж у писарську практику увійшло перо з тонким центральним зрізом¹², на протигагу широкому косому готичному, що давало змогу виводити тонкі, делікатні лінії в графемах. Для цього типу письма був характерним нахил літер управо, витягнуті нижні виносні, подекуди потовщені верхні, петлисті або додаткові графічні нашарування, модифікації виносних¹³. Палеографи називають химерними, витіюватими

такі особливості бастарди і вбачають у цьому відображення барокового стилю у мистецтві кінця XVI–XVIII століття¹⁴. Разом з бастардою на території Польщі майже одночасно поширилась і канцеляреска¹⁵, найбільш характерним проявом якої були каплевидні потовщені завершення виносних (тестеджіати)¹⁶. В. Панашенко відзначає, що в другій половині XVII ст. знаряддям для письма в канцеляріях Гетьманщини служили гусячі, зрідка павині пера. А документи писалися на папері чорним атраментом (чорнилом), який відзначався стійкістю. Один з рецептів його виготовлення подає “Граматика” Мелетія Смотрицького 1619 року¹⁷.

У такому почерку елементами канцелярески в графемах є тестеджіата у верхній частині **l**, інколи **v**, подекуди у нижній частині **y**, дуговидний зачин у **n**. Неоднорідна вага літер, трапляються як волосні, так і злегка потовщені верхні виносні, виведення слів під прямим кутом і незначним нахилом управо. Міжрядкові інтервали сягають 1,5-2 корпуси, невелика відстань між словами – 0,5 сантиметра. Абсолютна більшість букв зв’язані між собою, у випадку вільного їх розташування міжлітерна відстань становить 2–3 міліметри. Графеми **z** (мала) та **L** (велика) мають потовщене витягнуте плавне завершення нижньої частини (довжиною до 2,5–3 сантиметрів). Буква **y** представлена у трьох варіантах: із витягнутим лівобічним округленням (напівспіраль) нижньої виносної, діагональним продовженням управо нижньої виносної (що створює вигляд незавершеного трикутника) і петлистим завершенням, із хвилястим продовженням праворуч від лінії виносної. Таку ж петлисту будову із продовженням за межами виносної має і графема **p**, деколи цей завиток редукований у видовжену пряму, що здійснюється знизу вгору, до верхньої частини літери. Ліва частина графеми **n** являє собою коротку вертикаль із незначним лівим верхнім округленням.

Специфічною є форма запису дати: 1) перед нею вписано скорочення слова **die** (дня); 2) день, місяць і рік підкреслені знизу або прямою лінією, або дугою, або хвилевидною лінією; 3) назва місяця записана скороченням із використанням спеціальних знаків – цифри 8 для позначення місяця жовтня латиною (octobris-octo-8); 4) цифри у позначеннях майже злиті, інтервал між ними сягає в середньому 0,5 сантиметра. Я. Кісь відзначав, що свої універсали Хмельницький датував новою ерою, називав спочатку дні, місяці, а потім роки (кирилицею). А в листах до магістрату місячні і річні дати пише арабськими цифрами, вживає для місяців латинські назви¹⁸. Одиниця у формі тодішнього написання літери **r** (**v**). Цифра шість із витягнутою напівспіраллю над звуженим овалом у нижній частині графеми. А у графіці п’ятірки півовал у нижній частині незавершений, а верхня горизонталь потовщена, округла та похила, опущена донизу (взірець почерку наведено у додатку № 1).

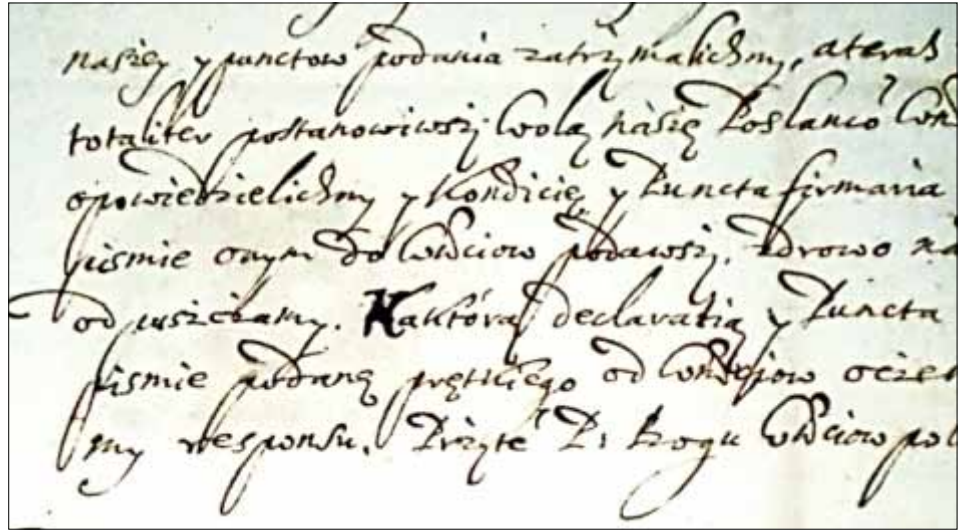
Другий почерк є взірцем біглої бастарди, що поширилась у 1640–1648 рр. на правобережній Україні¹⁹, з елементами канцелярески. Ха-

Додаток № 1.

рактерними для бастарди літерами є: *i, p, k, a, y, L²⁰*, для канцелярески – каплевидні потовщення кінців виносних у *b, l*, буква *n* та ін. У цьому почерку невеликий модуль рядкових літер, незначні міжрядкові інтервали (1,5–2 корпуси), 1 корпус – відстань між словами, 1-2 міліметри – міжлітерна відстань. Неоднорідна вага літер, трапляються як волосні, так і злегка потовщені верхні виносні. Доволі витягнуті нижні виносні – від 3 до 5 корпусів літер. Основні особливості графем: нижня виносна вертикаль літери *p* представлена у вигляді витягнутого еліпса²¹, *d* (мала) писана у кількох варіантах із петлистою та напівспіральною верхньою частиною (такий же правий верхній елемент має *P* (велика)). Графема *y* має нижню частину у формі незавершеного трикутника²² або напівспіралі, зверненої вправо. *L* (велика) – із дуговидним завершенням нижньої частини опорної вертикалі. Графемі *k* притаманне витягнуте напівспіральне продовження уверх правої частини. Специфічною є форма запису дати: 1) день, місяць і рік підкреслені знизу або прямою лінією, або дугою, або хвилевидною лінією; 2) між днем, місяцем та роком стоять двокрапки; 3) цифри у позначеннях розставленні вільно, інтервал між ними сягає 1,5–2 корпуси; 4) назва місяця записана скороченням із використанням спеціальних знаків – цифри 8 для позначення місяця жовтня латиною (*octobris-octo-8*). Така писарська практика була поширена, за спостереженнями Е. Ружицького, у судово-адміністративних книгах Львова до кінця 18 ст., щоправда, з використанням римських цифр²³. У загальному, запис дати зводиться до такого вигляду: 22:8bris:1655. Одиниця у вигляді короткої, злегка похилої вертикалі, п'ятірка з тільдевидним завершенням угорі (взірець почерку, наведено у додатку № 2).

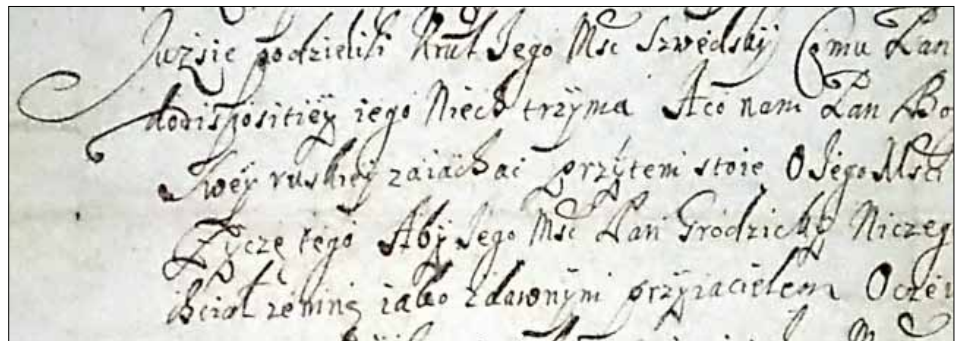
Для третього почерку характерний здрібнений модуль літер і, разом з тим паче вільне та недбале їх написання порівняно з проаналізованими почерками. Між літерами майже немає сполучних елементів. Міжрядковий інтервал сягає 1,5–2 корпуси, відстань між словами в середньому 0,5 сантиметра, вага літер неоднорідна. Самі графемі

Додаток № 2.

представлені у варіантах канцелярески та бастарди. Та, порівняно з почерками в інших листах, змінений (злегка спрощений) дукт графом А, Р, літера *d* уживається здебільшого з потовщеною прямою верхньою виносною²⁴, *l* завершується не округленням, а короткою хвилястою чи прямою рисою (взірець почерку, наведено у додатку № 3).

Палеографічні студії передбачають не тільки аналіз письма, його типів, видів, еволюцію графіки²⁵, а й установлення особи писаря конкретного рукопису²⁶. Виходячи із проаналізованих палеографічних особливостей листів, писар, що їх складав, мав володіти латинською і польською мовою, мати кількарічну писарську практику, володіти навичками каліграфії, здобути відповідну освіту. Повністю під ці критерії підпадає і сам гетьман. В. Замлинський висловив міркування, що Хмельницький спочатку навчався вдома, а згодом в одній із приходських шкіл у Києві. Десь у 1605–1607 роках Богдан, очевидно, продовжив навчання у школі при одному з київських монастирів. І. Крип'якевич заперечив тезу В. Коховського про те, що це була Київська братська школа. Разом із

Додаток № 3.

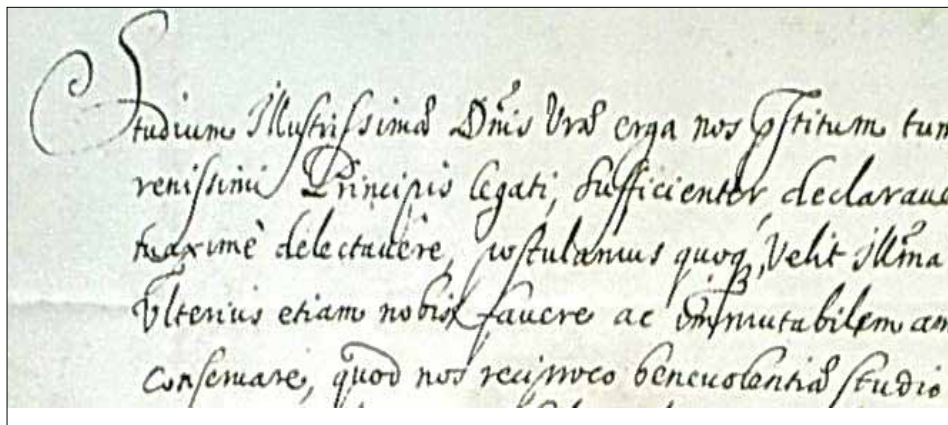
тим палеографічний аналіз власноручно написаних гетьманом листів та універсалів указує на почерк, характерний саме для Київської школи. В 1608–1615 (1616) рр. майбутній гетьман навчався у Львові, де опановував граматику, поетику та риторики, польську і латинську мови. Серед його вчителів зустрічається Андрій Гонцель Мокрський – відомий вчений, доктор богослов'я та автор панегіриків²⁷. У 1637–1638 рр. Хмельницький був писарем Війська Запорозького.

Та варто відзначити, що свої листи та універсали Хмельницький складав сам лише на початку гетьманування. Причина була доволі проста – не мав відповідно підготовлених помічників. Згодом (у 1650-х роках) це стало компетенцією генерального військового писаря та канцеляристів. На підтвердження цьому є оригінали, писані різними почерками. Написання листів гетьман тримав під своїм контролем – у різних документах трапляються типові для нього фрази та вислови, що вживав сам та диктував писарям²⁸.

Здебільшого написання важливих дипломатичних актів Хмельницького, в тому числі і листування з Польщею приписують генеральному писареві Війська Запорозького Іванові Виговському²⁹. У квітні 1649 року в реєстрі Війська Запорозького зазначено, що цю посаду обіймає він та Іван Креховецький. У реєстрі, складеному наприкінці 1649 – на початку 1650 рр., Виговський згадується одноосібним генеральним писарем³⁰. Виговський дістав добру освіту, ймовірно у Києво-Братському колегіумі, добре володів й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську мову, був добрим каліграфом. Згідно з даними Самійла Величка, Виговський був “вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах”³¹. У другій половині 30-х років Виговський працював писарем у луцькому міському суді, а згодом – намісником староства. У 1638 р. – писарем при Яцку Шемберкові, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорізьким у 1638–1648 рр. Нерідко Виговський писав лист чи універсал від імені гетьмана, а Хмельницький тільки ставив підпис. Не випадково польська агентура доносила: “Виговський керує геть усім і сам без Хмельницького відправляє послів”³².

Томаш Юзефович безпосередньо вказує, що листи до магістрату писав Виговський разом із Хмельницьким³³. Неодноразово під час облоги Виговський і члени магістрату обмінювались приватними листами³⁴. Їх оригінали зберігаються в ЦДАЛ України³⁵. Попри те, що підписані вони особисто Виговським, текст виконаний такими ж трьома почерками, що й листи, підписані Хмельницьким. Перший, визначений у них почерк зустрічається в листах Виговського від 5 та 6 жовтня, другий – від 14-15 та 30-31, третій – від 10 та 13 жовтня.

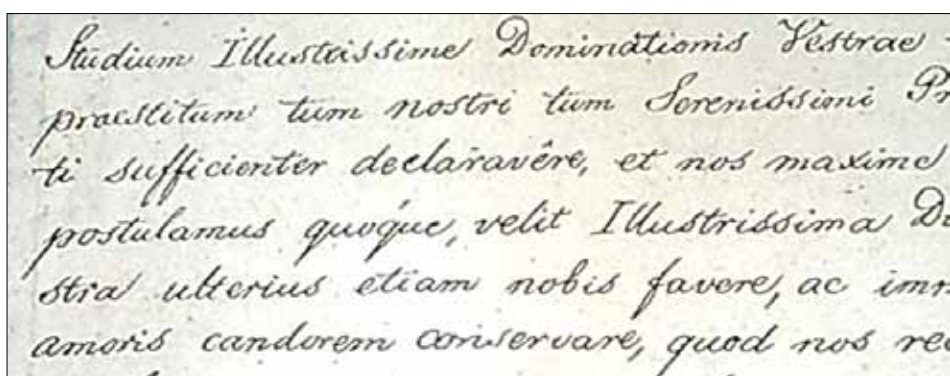
У ЦДАЛ України зберігаються ще один лист Богдана Хмельницького з Суботова до головнокомандувача військами Трансільванії Ке-

Додаток № 4.

мені Івана із запевненням у вірності та дружбі (29 березня 1653 р.) та лист Івана Виговського з Суботова до Кемені із запевненням у дружбі у зв'язку з його переговорами з козацьким послом Михайлом Гунашевським) (29 березня 1653 року)³⁶. Листи за кордон канцлери Хмельницького зазвичай писали латинською мовою у пишномовному стилі³⁷. Вони були залучені до порівняльного аналізу для ідентифікації писарів. Кожен із листів має скорочену та розширену версію (додаток № 4 та 5 відповідно). Тип письма та почерк у відповідних версіях листів повністю збігаються. З огляду на важливість документів, їх міг оформити тільки генеральний писар, яким тоді був Іван Виговський.

Розширена частина писана регуляризованою бастардою, з елементами канцелярески, з тяжінням до каліграфічності. Виразний правобічний ухил літер, написання по лінії рядка, міжрядковий інтервал сягає 2-2,5 корпусів літер, між словами 2 корпуси, між літерами 3-4 міліметри, скорочення фактично відсутні. Особливо вплив бастарди проявляється у дукті літер *b, e, q, p, o, x, s, f, a* канцелярески – у літерах *n, e, v, u*. Морфологія письма загалом характерна для італійської бастарди

Додаток № 5.

17 століття³⁸. Цікаво те, що почерк розширеної частини листів доволі схожий на один із трьох почерків запису судової справи між Миколаєм Турським та Миколаєм Смоліковським у книзі Коронної Метрики³⁹. Початок запису датується 1511 роком і виконаний готико-гуманістичним курсивом. Можна висловити припущення, що автор частини цього запису опановував мистецтво каліграфії з одного і того ж підручника, що й писар цих листів.

Скорочена частина листів писана змішаним типом письма, де: 1) графеми з верхніми виносними представлені то у варіанті бастарди, то канцелярески, 2) рядкові писані бастардою, 3) графеми з нижніми виносними – здебільшого у формі канцелярески⁴⁰. Причому типові для канцелярески каплевидні потовщені завершення ледь помітні або редуковані. Графема *f* являє собою своєрідний писарський новотвір, в якому продовження опорної вертикалі знизу справа має вигляд округлої, ламаної зсередини лінії. Письмо цієї частини має багато схожостей із графікою запису в расцькій книзі міста Львова від 1618 року⁴¹. Є деякі графічні подібності з першим визначеним почерком листів до магістрату, більш каліграфічним. Ймовірно, і цю частину листів писав автор послання Івану Кемені Іван Виговський.

Як бачимо, є суттєва різниця у графіці почерку розширеної та скороченої версії. Еклектизм стилів письма свідчить про фаховий писарський вишкіл та про напрацьований поліморфізм – перехід від одного стилю написання до іншого⁴². Французькі палеографи Ж.Уі і П. Жиль дотримуються думки, що один і той же писар міг переходити від одного стилевого варіанту до іншого⁴³. Установлено також, що кожен писар королівської канцелярії у Франції у XVII столітті володів як французьким курсивом – для написання королівських послань, так й італійським гуманістичним – для написання, наприклад, листів державних секретарів⁴⁴.

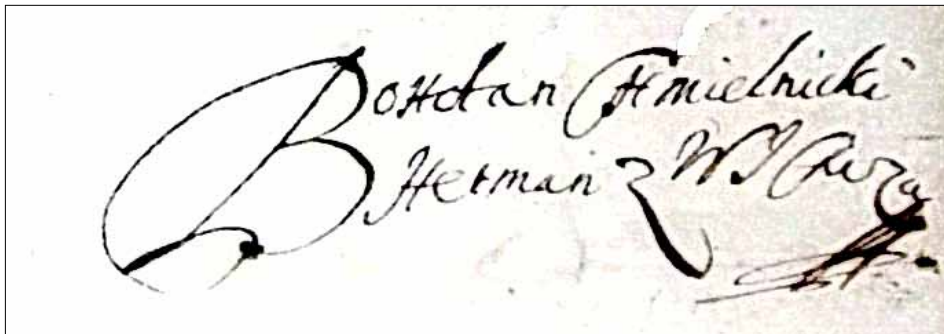
У цілому зафіксовано уже три різних почерки, що збігаються у листах до магістрату, де поставили підпис Виговський та Хмельницький. До того ж, два інші почерки зафіксовано у посланнях до Кемені 1653 року. Очевидно, що така кількість почерків не могла належати одній людині. Повинні були бути ще писарі (канцеляристи, підписки), автори зазначених документів, із відповідною освітою, знанням мови та писарською практикою.

Польські історики перераховують тих, хто був у таборі Хмельницького під час облоги з його оточення: Іван Виговський, полковники Павло Тетеря, Григорій Сільницький, Самійло Богданович, Томаш Носач та інші⁴⁵. Томаш Юзефович до цього списку додав брата Івана Виговського Данила і вирішив чомусь відзначити, що Тетеря був спритний “в польській, латинській і слов’янській мовах”⁴⁶. Майже в унісон із характеристикою полковника у літописах: “в науці письма вправний, і у

всяких справах біглий”⁴⁷. Перед 1648 р. Тетеря обіймав посаду канцеляриста гродського суду м. Луцька. З початком Української революції він переходить на сторону Б. Хмельницького, і в 1649 р. бачимо його військовим писарем Переяславського полку, а потім, у 1653–1658 рр. – переяславським полковником⁴⁸. То ж і Тетеря міг написати якусь частину листів до магістрату. Проте перевірити відповідність почерку Тетері важко. Адже більшість підписаних ним оригіналів польськомовних документів (в основному це інструкції послам до короля) зберігались у бібліотеці Ординації Красінських у Варшаві, що в 1944 році згоріла⁴⁹. А наявного підпису в кількох збережених оригіналах у бібліотеці Чарторийських у Кракові⁵⁰ недостатньо для повноцінного порівняльного аналізу.

На час походу Хмельницького на Галичину наказним гетьманом було призначено брата Івана Виговського Данила⁵¹. У ЦДІАЛ України зберігається лист Данила Виговського з табору під Львовом до львівського магістрату про відправлення Йосипа Органіста за товарами, зазначеними у реєстрі. Лист датований 1655 роком (без місяця і дня) і закріплений приватною печаткою гетьмана з гербом “Абданк” із хрестом, або Сирокомля. Всі інші листи, де Хмельницький виступав не як приватна особа, а як гетьман, закріплені печаткою із зображенням козака з мушкетом на плечі та шаблею на боці – державної емблеми Війська Запорізького⁵². Це говорить про те, що Данило не тільки був із братом поряд із Хмельницьким, а й брав участь у створенні вихідної кореспонденції гетьмана. 24, 25, 26 жовтня львівський магістрат та козацькі послы вели перемовини щодо викупу⁵³. А 22 жовтня Хмельницький відправив лист до магістрату міста Львова з повідомленням про відрядження ним уповноважених для одержання викупу від міста⁵⁴. Ймовірно, що лист Данила Виговського був написаний у 20-х числах жовтня 1655 року. 15 жовтня Данило на чолі козацького війська взяв Люблін⁵⁵, а потім, вочевидь, повернувся до Львова. Є схожі графеми у листі Данила та листі Хмельницького від 19 жовтня (третій установлений почерк). Та в дечому стиль письма листа від 19 жовтня відповідає стилю підпису гетьмана, що буде розглядатись далі. Тому не можна твердити однозначно, що цей запис належить або гетьманові, або братові генерального писаря.

Окремої уваги потребують і особисті підписи Хмельницького (див. Додаток № 6). Підписувався гетьман зазвичай так: “Bohdan Chmielnicki, het. z W. j. car. m. Zap.” (“Bohdan Chmielnicki, hetman z Wojskom jego carskiej mosci Zaporoskim”), використовуючи при написанні титулу скорочення типу сігл та суспенсій. Лише у двох листах додав “reka swa”. Перед підписом зазвичай указувалось: “Wmsm zyczliwy we wszem” або “wmsiom we wszem zyczliwy przyjaciel”. Текст запевнення у приязні та ввічливості записаний тим же почерком, що й основний текст листів. А

Додаток № 6.

своє ім'я і титул гетьман писав сам. Стиль письма його підпису можна визначити як еклектичний, із взаємовпливами пізньоготичного курсиву та гуманістичного письма. Для графіки підпису характерна динамічна форма літери **B** – із розвиненими півовалами, де нижній більш витягнутий, ніж верхній, а опорна вертикаль продовжується спіраллю, що деколи переходить у корпус нижнього півовалу. Графема має виразний нахил управо, решта тексту написано більш-менш рівно. Підпис зазвичай займав два рядки, і графема за висотою, як правило, відповідала висоті рядків з верхніми, нижніми виносними та міжрядковими інтервалом. У **z** витягнута потовщена нижня частина з округленням-вигляд правобічної напівспіралі. Це робить її приналежною до італіки з пізньоготичними нашаруваннями⁵⁶. Мала та велика букви **h** мали схожий корпус з тією різницею, що у великій лівобічна вертикаль була округла з двох кінці (вигляд витягнутої сплющеної дуги). За графічним стилем графеми є типовими взірцями постготичної канцелярески⁵⁷. Пізньоготичні віяння знайшли своє відображення і у дукті графеми **d**. У її будові є пряма плавна вертикаль, з незначним правим нижнім округленням, та розвинений овал, знизу зліва від вертикалі. Це робить її взірцем італіки. Та овал літери, виведений під кутом, продовжується короткою рисою, що фактично стає серединною перетинкою вертикалі. Таким чином, графема стає зразком італіки із впливом пізньоготичного курсиву.

Коли апробація гуманістичного письма в Речі Посполитій тільки починалась, писарі суміщали курсивну, консервативну постготичну манеру письма з новою гуманістичною, округлою. Остання не одразу видавалась їм придатною для швидкого й оперативного письма в канцеляріях. Наприклад, у львівських фінансових книгах рецепція гуманістичного курсиву вперше фіксується у 1503–1504 роках⁵⁸. Але далі продовжується використання регуляризованого готичного курсиву і напівкурсиву. Таким чином, польський пізньоготичний курсив уживався у Польщі майже до другої половини XVII століття⁵⁹ і перестав практикуватись тільки з появою бастарди. Італіка тут отримує постготичні

риси від 1540-х років, а з 1580-х років вони проявляються у канцеляресці⁶⁰. Однією із сфер цього прояву, власне, і було приватне письмо⁶¹. Тому видається закономірним, що стиль підпису Хмельницького містить постготичні риси.

Підсумовуючи, можемо звернути увагу на такі аспекти:

у письмі листів Богдана Хмельницького до магістрату Львова у 1655 році переважала гуманістична бастарда з елементами канцелярески.

Вдалось визначити коло осіб, які могли бути писарями листів: особисто гетьман, генеральний писар Іван Виговський, його брат, наказний гетьман Данило Виговський, переяславський полковник Павло Тетеря.

У листах вдалось виокремити три почерки. Палеографічний аналіз дає гіпотетично стверджувати, що: перший із них належить, ймовірно, Іванові Виговському, третій братові Виговського Данилові, самому Хмельницькому або комусь іншому. Другий же почерк поки що не можна ідентифікувати з писарською рукою певного історичного діяча. Пошук та порівняння інших рукописів того часу колись дасть можливість відповісти на це питання.

¹ ЦДІАЛ України, ф. 132 (Листи державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та ін. країн), оп. 1, спр. 2–13.

² Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; упорядн. І. Крип'якевич. АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – С. 16 (З 1982 до 1994 рр. виявлено ще 11 різних документів гетьмана, невідомих раніше // Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. – Вип. 1. – Львів, 1996. – С. 135–145).

³ Панащенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974. – С. 15.

⁴ Каманин И. Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв. – К., 1899. – Вып. I. – Док. 39.

⁵ Гирич І. Постать В'ячеслава Липинського у світлі його листування з дореволюційних часів / І. Гирич // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія. – 2008. – Вип. 14. – С. 74–95.

⁶ Крип'якевич І. П. До питання про авторство листів Богдана Хмельницького // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – № 3. – 1964. – С. 18–21.

⁷ Захарчишин П. І. Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 1. – К., 1964. – С. 189–194.

⁸ Яковенко Н. М. Палеография латинского документального письма на правобережной Украине: вторая половина XVI – первая половина XVII вв.: Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1983. – 22 с.

⁹ ЦДАЛ України, ф. Р-15 (Особовий фонд Ореста Мацюка), оп.1, спр.1, арк. 114.

¹⁰ *Мітченко В.* Діахронний аналіз морфології українських скорописних почерків XVI – поч. XVIII ст. // Мистецтвознавство України. – К., 2009. – Вип. 10. – С. 194–204; *Симчич М.* До питання атрибуції філософських курсів Інокентія Гізеля // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 277–289; *Його ж.* До проблеми ідентифікації рукописних курсів професорів Києво-Могилянської академії (XVII–XVIII ст.) // Наукові записки НаУКМА. – Т. 25. Філософія і релігієзнавство. – К., 2004. – С. 69–73.

¹¹ *Banderowicz K.* Poznańskie album civium – charakterystyka właściwości graficznych i językowych dokumentu // Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza. – Т. 18 (38). – З. 1. – С. 82.

¹² *Słowiński J.* Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. – Lublin, 1992. – С. 105–106.

¹³ *Szymański J.* Paleografia/ Nauki pomocnicze historii. – Warszawa. – 1983. – С. 362.

¹⁴ *Górski K.* Neografia gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX ww. – Warszawa, 1978. – С. 14.

¹⁵ *Słowiński J.* Rozwój pisma łacińskiego... – С.108.

¹⁶ *Яковенко Н.* Передумови поширення і характер латинського письма на правобережній Україні (II половина XVI – I половина XVII ст.) // Архіви України. – К., 1978. – № 6. – С. 19.

¹⁷ *Панащенко В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974. – С. 34.

¹⁸ *Кісь Я.* Хронологія письмових пам'яток західноукраїнських земель в XIV–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 220.

¹⁹ *Яковенко Н.* Передумови поширення... – С. 19.

²⁰ Детальніше про особливості формування бастарди у другій половині XVII ст. див.: *Gieysztor A.* Zarys dziejów pisma łacinskiego. – Warszawa, 1973. – С. 181.

²¹ Див. схожу графему у контумації Владислава IV у справі суперечки між урядом міста Познаня та орденом кармелітів від 1637 року. – Електронний ресурс. Режим доступу: <<http://www.wbc.poznan.pl/publication/7440>>

²² Схожа графема є у вписі краківської книги тестаментів від 1614 року (Archiwum Państwowe w Krakowie. – Z. 29/33 (Akta miasta Krakowa). – Sygn.772 (Testamenta in officio consulari Cracoviensi, 1427–1623 rr.) . – Str. 700.

²³ *Ружицький Е.* Цифри латинського письма 14–18 ст.: на матеріалах ЦДА УРСР у Львові // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 146.

²⁴ У каліграфії XVII століття таку графему називали “прямою” (*Малов В.* Происхождение современного письма. Палеография французских документов конца XV–XVIII вв. – М., 1975. – С. 138).

²⁵ *Льків-Свидницький М.* Формування нового канону спеціальних історичних дисциплін в Україні? (Деякі критичні міркування з приводу видання: Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І. Н. Войцехівська (керівник авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. Київ: “Либідь”, 2008. 520 с.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 722.

²⁶ *Porebski S.* Paleografia łacińska; Podręcznik dla studentów. – Warszawa. – 1997. – С. 7.

- ²⁷ *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 36.
- ²⁸ *Крип'якевич І. П.* До питання про авторство листів... – С. 18–19.
- ²⁹ Там само. – С. 20.
- ³⁰ *Рудий В.* Гетьман Іван Виговський – політик, дипломат, полководець // Електронний ресурс. Режим доступу: <www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vnv/2009_11/177-197.pdf>
- ³¹ *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 8.
- ³² *Рудий В.* Гетьман Іван Виговський – політик, дипломат, полководець // Електронний ресурс. Режим доступу: <www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vnv/2009_11/177-197.pdf>
- ³³ *Jozefowicz T.* Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. – Lwów, 1854. – S. 187.
- ³⁴ *Jozefowicz T.* Kronika... – S. 188.
- ³⁵ ЦДАЛ України, ф. 132, оп. 1, спр. 368.
- ³⁶ ЦДАЛ України, ф. 132, оп. 1, спр. 367.
- ³⁷ Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657. – К., 1961. – С. 16.
- ³⁸ Див., напр., візирець листа державного секретаря Франції Летельє до французького посла в Голландії Брассе від 1645 р. (Люблинская А. Д. Латинская палеография. – М., 1969. – Таб. 61).
- ³⁹ *Stronczyński K.* Wzory pism dawnych w przerysach wystawione, i objaśnione drukowanem ich wyczytaniem. Cz. 1 obejmująca pismo dyplomatów od roku 1228 do 1536. – Warszawa. – 1839. – Tab. 81.
- ⁴⁰ Див. схожий візирець письма: Люблинская А. Д. Латинская палеография. – М., 1969. – Таб. 56.
- ⁴¹ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.: Збірник документів. – Львів, 1961. – Док. № 60.
- ⁴² *Мажуга В.* Отождествление руки писца в палеографии и кодикологии // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1976. – Вып. 7. – С. 282.
- ⁴³ *Льків-Свидницький М.* Пізньоготичне фінансове письмо у канцелярії львівського магістрату у першій половині 16 століття (на матеріалах ЦДАЛ України) // Записки НТШ. Т. ССЛІІ. Секція спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2006. – С. 43.
- ⁴⁴ *Малов В. Н.* Происхождение современного письма. Палеография французских документов конца XV–XVIII вв. – М., 1975. – С. 106.
- ⁴⁵ *Jaworski F.* Obrona Lwowa, 1655 r. wspomnienie dziejowe w 250 rocznicę oblężenia miasta przez moskali i kozaków. – Lwów, 1905. – S. 19.
- ⁴⁶ *Jozefowicz T.* Kronika... – S. 180.
- ⁴⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Матеріали до українського дипломатарію. – Київ–Львів, 2004. – С. 217.
- ⁴⁸ *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004. – С. 42.
- ⁴⁹ Там само. – С. 221–222, 226–227, 232–233, 242–243, 244–245.
- ⁵⁰ Див.: *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. – Львів, 2000. – Вип. 4–5 – С. 374–449.
- ⁵¹ *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський... – С. 5.
- ⁵² *Сварник І.* Герб Богдана Хмельницького // Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи. – Київ–Львів, 1991. – С. 30.
- ⁵³ *Jozefowicz T.* Kronika... – S. 200.

⁵⁴ ЦДІАЛ України, ф. 132, оп. 1, спр. 13.

⁵⁵ *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський... – С. 5.

⁵⁶ *Słowiński J.* Rozwój pisma łacińskiego ... – S. 195.

⁵⁷ *Ibidem.* – ... S. 194.

⁵⁸ *Льків-Свидницький М.* Готико-гуманістичне письмо і проблема гуманістичної реформи письма у канцелярії львівського магістрату 16-початку 17 століття // Наукові зошити історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2006. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 51.

⁵⁹ *Słowiński J.* Rozwój pisma łacińskiego – S. 191.

⁶⁰ *Ibidem.* – S. 68.

⁶¹ *Ibidem.*

Проаналізовано специфіку письма листів гетьмана Богдана Хмельницького, написаних магістрату Львова в 1655 году. Определён круг гипотетических писцов листов. Сделано сравнительное обозрение письма посланий Ивана Виговского и Богдана Хмельницкого Ивану Кемени 1653 года и др. Отдельно рассматриваются графические свойства подписи гетьмана Богдана Хмельницкого.

Ключевые слова: Богдан Хмельницький; письмо; писцы; бастарда; канцеляреска.

The author gives the analysis of the specifics of writing letters of Hetman Bohdan Khmelnytsky, addressed to the magistrate of Lviv in 1655; scribes the circle of hypothetical letters writers. Also the article gives the comparative review of writing letters of Ivan Vyhovskyi and Bohdan Khmelnytsky to Ivan Kemeni in 1653 and others. Special attention is devoted to the graphic features of the signature of Hetman Bohdan Khmelnytsky.

Key words: Bohdan Khmelnytsky; the writing; the writers; Bastarda.